

Каліка

Наталія Кобринська

I

Не було в селі парубка над Лукина Максимишиного. Високий, стрункий, як берест над потоком, над котрим стояла вдовича хата его матері.

Бувало в неділю, як одягне білу з широкою прошивкою сорочку, візьме широкий черес, закине на плече новий сердак, убере з павами капелюх, то всі дівчата на него ззираються. На танці, в церкві чи при роботі — всюда він перший між усіма парубками, всюда рей веде. Та й лице в него, як сонечко ясне, очі сині, як небо, буйні чорні кучері, гарний молодий вусик.

Сама мати, як часом гляне на него, то самохіть усміхнесь. "До кого він вдався?" сама себе запитувала. І дівчата в неї гарні були, тоті більш на неї й на її чоловіка подобали, але де їм до него! А він якось так, як би до роду вдався, а найбільше до її старшої сестри Фрасини, що також колись така гарна була, що їй пари не було. Якби не те, що сама его під серцем виносила, то бозна-що могла би сказати. Такі самі сині очі, таке волосє, та й на зріст вона також якось така була.

Дівки старші були від Лукина й за таких газдів їх повіддавала, що дай боже і синові такої долі.

Але він міг й ліпшу долю найти, з першою багачкою в селі оженився, та ледви чи була яка ему під пару. "Десь треба би на стороні розпитати, якусь сторонську невістку до хати ввести", гадала не раз Максимиха.

Та хоч вона не з перших багачів була, та далеко їй було хоч би до сестри Фрасини, що віддалась була за великого багатиря та аж топилась у багатстві, усього мала по шию. Хоч не хотіла вона за него віддатись та все на тата й маму марикувала, що її присилювали, але зате багачкою на все село стала та мала чим гоноруватись. Та хоч у Максимихи такого багатства не було, як у сестри, то таки було до чого невістку привести.

Хата хоч куди, і гонтами крита, і город неабиякий, а до того ще й поле було своє, тягло й коровина була, коби лиш Лукин тільки за жінкою взяв, то і Фрасина могла би сховатися.

Лукин був від війська рекламований^[1] і як лиш вийшов з класів, мати зачала за невісткою оглядатися.

Де-будь стане з газдинями на вулиці чи коло церкви, то й зараз наводить на те, що дихавицю має, а то такої роботи коло газдівства, що ніяк пошануватися.

— Та чи ви не маєте помочі, не маєте газди коло хати? — кажуть їй газдині. — От лиш бога гнівите, коби кождому такого сина мати!

— Та син бабської роботи не зробить.

— Вони правду кажуть. Хлоп свою роботу знає, а баба свою. От невісточка здала би ся вам.

Максимиha лиш того і чекає.

— Коби лиш яку гідну та роботящу бог навернув, — говорить спрокволоком.

— Ви вже тим не журіться, знайде він собі гідну газдиню, парубок хоч куди, що уздрить очима, те і зробить руками. Перша-ліпша піде за него, не бійтеся.

Максимиha, як по такій розмові прийде до хати, то все синові розповідає. А він лиш усміхається, рад з себе і з того, що люди про него говорять. Бо й чому ж мали би інакше говорити? Він і сам знає, що нема дівки, щоби его не хотіла, та котру лиш засватав би, то пішла би за него. І переходив у думці дівчат, як качок, коли вузькою струєю пливуть одна за другою.

Не одна з них гарна, не одна багата, з доброго роду. Маруня має палкі чорні очі, Софія росла, білява, у Ірини лиця, як яблучка, Ерстина довгу косу має, та все-таки ні одна не може рівнятися з Маланкою, що служила у тітки Фрасини.

Він сам не знав, як до того прийшло, що Маланка виділась ему найкращою дівкою, яку коли бачив. А зачалось тим, що коли раз пігнав був коні до води, вона щось там на камені прала. Він тихо зайшов, і, щоби налякати дівчину, обіймив її за стан.

Вона справді налякалась, піднеслась на цілий зріст, спалахнула, ніздря роздулись, і так одно проти другого станули.

— Чи одурів-єсь? — промовила, врешті, Маланка.

— Хотів-єм тебе напудити.

— Іди до чорта! — гукнула вона, відвернувшись, і пішла додому.

Лукинові здавалося, що до того часу він її як би не знав, не бачив її росту, гарного тіла, палких очей, і те все як би перший раз узрів. То і з того часу вона все ему бувала на гадці.

Щоб її побачити, став частійше до тітки заходити та все ніби за якоюсь орудкою: то воловода позичити, то десь брус заподівся, а то треба борзо трави для корови накосити. Хоч він міг і без того до тітки заходити, але все-таки щось такого знайшов, що будто би не задля неї приходить.

Тітка его навиділа, то коли він зайде, то все щось заговорить, зажартує, а коли він квапиться, вона смієся, що робота не заяць, не втече.

Хоч як тітка ему рада була, він не раз сердився на неї, коли вона з тим ставала на бесіду, і раднійший був, коли застав дома лиш саму Маланку, хоч то рідко трафлялось, бо чоловік тітки справді великий був лотока, але жінку шанував, у поле рідко наганяв, та все, що тяжче, мусила потягнути Маланка.

Лукин сам був робітний і хвалив за те Маланку, що вона знала, як то кажуть, за гаряче і студене ухопити, та все-таки не раз сердило его, що вуйко надто нею виробляєся.

"Той, що її візьме, не пожалує того", думав про себе, коли бачив, як вона кидала вилами на скирту снопи, при чім її гнучкий стан гарно вигинався, а лице, як калина, червонілося.

"А може би, я і сам?" десь як би згори упала не него гадка, але тут і урвалася. Однак від того часу вона его не покидала.

Маланка зразу брала его залицянки за парубоцькі жарти та все здалека трималась, але коли він обіцяв їй женитись, віддалась ему душею й тілом.

Максимиha зразу страшно сердилась і плакала. Не такої невістки вона надіялась, та й сором їй було, щоб її син сестрину наймичку брав.

Зате тітка Фрасина стала відразу по стороні молодих. Вона дітей не мала й жалувала Маланку, як свою дитину.

— Дівка гідна, робітна, — розважала сестру, — коли її любить, то най бере.

Тут тітка Фрасина тяжко зітхнула. Їй нагадувалися молоді літа, молоде кохане. Максимиha добре знала, як її сестра пропадала за сусідським парубком, та старі й чути про те не хотіли. Він мав лиш півхати і дві грядки в городі, та ще й сестру мав відвіновати.

Не довго старі чекали: трапився одинак, ґрунтовий, сама собі була газдинею в хаті, бо старі борзо повмирали. Усего добра мала достатком, а однак часом прийшла на ню така година, що не раз перед сестрою сплала й казала, що цілий статок дала би за один поцілуй сусідського сина.

Тож і тепер Максимиha глянула на ню з-під ока. Фрасина те зауважила й гірко усміхнулася.

— Не молоденька я, правда, а все серце нагадує. Кажу ти, сестро, не розлучай дітей, аби колись на тебе не плакали та не коротали свого віку.

Максимиha не переставала марикувати, хоч не було сили Лукина від Маланки відвернути. Все те, що мати говорила, він ледви що слухав, та все рад був, що тітка Фрасина за ним та за Маланкою обставала.

* * *

З весілем не було що протягати, то й по Петрі Лукин увів молоду жінку до хати.

Максимиha не мала серця до молодої невістки.

"Привів мені невістку з гонором і з віном", говорила з гнівом до себе, хоч перед людьми мовчала, бо нащо мали сміятись, але добра не було в хаті.

Що би Маланка не робила, ніколи не може свекрусі догодити. Спочатку потроха, а потому щораз більше приходило до сварки і прокльонів. Мама скаржилася перед сином, а жінка перед чоловіком, та не раз чинилося таке пекло, що треба було з хати втікати.

Та не судилося Максимисі довго з невісткою проживати. Вона все мала дихавицю, десь ухопила її простуда, тяжко заслабла, та й до двох неділь уже її не стало. Вона заснула навіки так тихо, що ніхто навіть не знав. Як на то повиходили якось усі з хати, а вона за той час умерла.

Лукинові жаль було за матір'ю, то найбільше банував на те, що відійшла так тихо, як би її й не було. Ані одного слова перед смертю не сказала. Уже легше було би ему, якби була дорікала, а не так тихо собі пішла.

Коли лежала на лавці, він довго на неї дивився, і не знати, що за те дав би, аби хоч одно слово промовила, але вона міцно затиснула губи й мовчала, як би яким запечатаним проклятем, може, его власним словом, коли у злості не раз крикнув

"мовчи", то те слово тепер проти него обертається, він за те буде перед богом відповідати.

Та як не дорікав він собі, хату як би ангели перелетіли. Тихо, спокійно, лише хіба тільки крику в їх хаті, коли дітей послуху навчають. А було щось тих діточок, щороку дав бог гаразд.

* * *

Якось раз смеркало, Маланка все ще не розгинала хребта, пилювала бульби підгортати. І дитина плакала в колисці, і вечерю час уже було варити, бо Лукин пішов був до міста і далі мав уже надійти. Але кортіло їй з тою бульбою покінчити. Коли увійшла до хати і ледви встигла розпалити вогонь, Лукин увійшов до хати.

— Ти ще не вариш вечері, газдине? — сказав лагідно й сів на лавиці.

— Запізнила-м ся, бо хотіла вже раз бульби підгорнути. А так була закипіла хоптою, та як ще в час не підгорнуло би-сь, то що з неї було би?

— Нічо, нічо, але вари скорше, бо я голоден.

— Зараз буде, лиш кулешу засиплю, бо борщ є від обіду. Але ти в місті також забавився. Гадала, що надійдеш, то удвох борше зробило би ся.

— Подибався з людьми та всякі бесіди повелись.

— Та що там такого говорили?

— Кажуть, що пишуть газети, що війна буде.

— Ет, що війна! Коби бульба зародила. Я ще мала була, а люди про війну говорили.

— Говорили та й виговорили.

— Довго якось говорили.

— Ні, не жарт. Кажуть, що мусить бути війна. Але най буде, я рекламований, то мене не возьмуть...

Зараз якось по тому зачали парубків покликати й мало що не півсела заасентирували. За якийсь час і других покликали. Усе жаль за серце тисне, коли йдуть до війська, а то ще в такий час, коли про війну говориться.

Плакали мами за синами, сестри за братами, дівчата за коханцями, журились батьки, хоч ще тогді не знали, що їм прийдеться пійти за синами.

Справді війна.

Багато людей затривожилось, але багато й не думало про це. Не було коли роздумувати. На селі в робучий час на роботу часу нестало, а не ще на якісь міркування.

Що бог дасть, то буде. Доки чоловік жие, мусить їсти, а як хоче їсти, мусить робити.

А то робота на роботу настає. Є такі, що хапають, як то кажуть, що легше, але так як Лукин і Маланка завзяті на роботу були, то вона й відвдячувалась їм. Газдівство поширювалося. Станула нова колешня, став оборіг, якого за мами не було. Зачали класти стодолу, уже і зводини зробили, поклали віху, лиш би ще пошити, але ще збіже змолотити б, щоби сніпки до пошивання були.

Сиротище Лукин не знав, що свого збіжя вже звозити не буде. Війна, про котру він спершу, мало що думав, щораз ближче надходила. В полях не раз чути було, як земля від гуків дрожала. Та люди все ще думали, що то до них не дійде. Найбільше тривожило

їх, що раз по раз усе інших до війська покликають. Розійшлась вістка, що й рекламаних будуть кликати. Маланка, як те учула, то аж за голову хопилась, але Лукин усе ще не давав віри, щоби так могло бути. Чи одно люди говорили, та через те ще не конче так має бути, як вони говорять.

* * *

Аж одної днини, що лиш запряг коні до воза і хотів їхати в поле, дає війт знати, щоби ішов до міста ставитися.

— Що се? — запитала Маланка, що якраз була на обійстю.

— Покликають до війська.

Маланка закрила лице руками й гірко заплакала.

— Не бійся, я рекламаний, нічого з того не буде, лиш треба йти, нічого не допоможе.

Лукина відібрали, й за дві неділі мусив відходити. Спершу виділось ему, як би нічого не сталося, але таки зараз якби все догори дном обернулося. Все стало якесь чуже, не своє. Дивився на свою хату, але вона не була вже тота сама хата, і жінка вже як би не була его жінкою, ні діти — дітьми. Вибіжить дитина з хати, вхопить за поли, а він як би її не знає. А то ще жінка плаче, роздирає серце.

Тиждень мав бути ще дома. Кождий день, кожда ніч зближала до страшного реченця, не мож було проволічи, відтягнути. Дні й ночі скоро по собі чергувались. Лишилось уже лиш два дні, але то вже було ему байдуже, міг і зараз іти, і все одно, коли вже мусиш.

Минуло й цих два дні.

Тої днини, коли мав відходити, він як би зацікавився. Сів на пень під колешнею і впер очі в город. Червоний, великий мак розцвітав у городі, а між ним дрібніший хитав білявими голівками. Той мак приковував усю его увагу, будто би нічого, крім его цвіту, не було на світі. Червоний, великий мак з чорними осередками, і другий, з білявими головками мак.

Аж нараз усе обернулось.

"Ні, ні! — говорило щось в его нутрі, й він модно затиснув кулаки. — Яким правом можуть люди відірвати мене від своєї землі, своєї хати, рідні!"

І знов якийсь страшний бунт підніс его груди, опали руки, похилилась голова, й він заплакав, як мала дитина.

Так само щось важко коло него захлипало. Була то Маланка. Вона присіла за ним на ріщу під хатою, але він не знав, коли вона прийшла і коли за ним присіла. Він оглянувся.

— Чого ти! — сказав як би у злості, встав, і пішов до стайні та пігнав товар до води.

А ще й не пора було, але пігнав, щоби лиш дома не бути, не бачити жінки, дітей, не бачити червоного маку, який нараз опротивів ему.

Коли прийшла пора відходити з хати, він глянув по образах, повів очима по обійстю, подивився на недокінчену стодолу. Маланка забрала діти і йшла за ним плачучи, як за мерцем. Лиш що душа мерця вже на правді, за тіло він уже не дбає, а

тут видюча смерть, видючий похорон.

Коли впоследнє притиснув до серця омліваючу з плачу Маланку, діти заголосили в один голос.

Скоро, скоро зачали поганяти, як товар до стайні. Одних запихали досередини, других нагору. Метушня, крик, плач — все те змішалося і клекотіло, як у пеклі. Лукин хотів ще раз узріти жінку і діти, але не міг до краю діпхатися. Аж нараз засвистало й потягнуло, гейби шнуром у безвісти...

Маланка виділа, що вдовицею вернула до хати. Сіла на призьбу і здіймила руки. Якби не діти, що плакали їсти, була би не борзо спам'яталася.

В три неділі дістала від Лукина картку. Він питався про її здоровля та поведжене, та й казав, що вчать его муштри та й хто з ним є з его села. Прийшло ще друге письмо. В нім просив, щоби прислали ему якийсь крейцар, бо він з тим, що має, не виходить.

Зачали говорити, що жінки за тих, що пішли до війська, будуть брати гроші, але чого іншого діждалися.

Стріли, що довкола давались чути й морозили людські серця, замовкли. Деякі гадали, що вже по війні, аж нараз скричали люди: "Військо, військо!"

Та не лише військо, але й коні вели гармати, та змучене, збіджене, як би саджею присипане. А голодне, хрань господи боже.

Просили хліба. Люди виносили, що могли, але того всего не було що й показувати.

Деякі надіялись, що зі своїми побачаться, але всілякого народа було, а наших не було. Казали, що наші на француза пішли.

Через три дні і три ночі сунулись, як хмари. Маланка через цілий той час очі свої видивила, чи не узрить де Лукина, не спала, не їла, Що-будь кинула дітям, а все, що могла, виносила з хати жовнярам.

Рознеслась чутка, що неприятеля лише що не видно.

— Завтра, завтра він уже буде!

Люди позавмирили зі страху.

* * *

Але минає одна, друга, третя днина, якось тихо. Уже почали забувати, аж нараз як зчиниться крик: "Ворог, ворог іде..." Одні зачали втікати, де їх очі несли, другі втікали, хоч жаль їм було працю лишати, треті зовсім як би без пам'яті, не знали, що з собою робити. А ворог, як вода, плив. Цілий рік займив. Про наше військо й чути не стало.

* * *

Усюди один неприятель. І все як би у якусь бездонну бульдоку запало. Нізвідки вістки, ні чутки, ні ніякого порятунку. Ніхто не знає, що буде. А тепер біда край придушила, а здобутки газдівські неприятель все забирає.

Маланка сама з малими дітьми в хаті. Не раз лиш ляже, а то гур у двері: "Відчини!" Та увійде часом і десять люда, а вона сама, лиш з малими дітьми в хаті.

Та ще коби не рабували. Часом трапилися люди, що бесіду їх можна було порозуміти, та ще до своєї їди запрошали, але були такі, що все з горшків повиїдали.

Раз прийшли та цілий оборіг сіна забрали. Що наплакалася, напросилася, а вони

ще й насміхалися. Люди зачали між собою перешіптуватися, що й корови забирають. Де ще одна коровина, то часом лишають, але дві, то зараз одну беруть. Маланка мала корову й ялівку. Люди радили якнайскоріше продати, хоч дешево, але все ліпше, як задурно.

Одної днини лиш що пішла до сусіди, чує, а діти голосять у хаті. Надбігає, а ялівку вже з загороди виводять. Не помогли ні плачі, ні крики, ні клятьби; взяли, як своє. Що вона з тою ялівкою не набідкалася. Вже й сусіди її розговорювали, і тітка Фрасина угойкувала її, що хоче хіба голову положити за корову й дітей осиротити. Але вона все своє: "Якби Лукин був, він не дав би, він охоронив би".

— Лукиночку, Лукиночку, чому не даєш про себе ніякої вістки? Може, вже не живеш, може, вже де ворон кості твої розносить, — голосила плачучи.

Люди все гадали, що наші надійдуть та й виженуть неприятеля, але коли став минати місяць за місяцем, а про наших чутки нема, перестали вже надіятись. Були такі жінки, які забули, що їх чоловіки на війні, що їх кров проливають, та робили таку позну, що хрань господи.

— Бог би їх тяжко покарав! — кляла їх не раз Маланка.

— Ади, яка мені взялась. Не пильнує хвого носа, а чужого проса, безгрішниця! — відказували такі, що міркували, що те проти них говориться.

Аж нараз так як би дивно стало. Неприятеля як би порідло. Люди очам свої не вірять, — але, врешті, не мож і не вірити, коли бачиться, як все забирають на вози, ведуть коні, бігають по хатах за білем, що давали до праня. А врешті були такі, що казали: "Ваші надходять, за тиждень будете вже їх мати".

Якось щораз більше з гір сходило неприятельського війська, зачали копати рови, стягати гармати, аж врешті поперек цілого села викопали шанець. Люди на полях завмирили, дивлячись на ту роботу, а неприятельське військо ще кепкувало:

— Чого боїтесь? — казали. — Наші гармати будуть кидати кулями далеко поза село. Хіба ваші будуть на вас стріляти!

— Вони будуть стріляти на вас, але й нам може дістатися, куля не знає кого поцілить. Жовняр чи не жовняр, їй все одно.

Якось раз перед вечером зчинився великий гук і свист. Все заклекотіло, як у пеклі, як би залізний град посипався на землю, а чорні дими збивалися густими клубками.

Кождий, хто міг, рятував жите. Люди хапали, що могли, одні пішки, другі з возами. Все, що було, то втікало то до лісів, то до подальших сіл.

Маланка ледве встигла діти забрати. Наперед неї їхала тітка з возом. Маланка з діточками йшла пішки, лиш на віз понакладала, що захопила з хати. Як лиш дуже зачинали стріляти, то люди падали на землю і так лежали, аж трохи не перетерлося. Потому знов вставали й утікали.

Якийсь протяглий свист засвистав у воздуху. Трісло й загуло, аж земля задрожала, та лише клубами дим сковпотівся. Маланка пригорнула всі діти до себе і припала до землі. Одна дитина якось поховзлась. Вона хотіла придержати й учула, що впала в якийсь рів. Темно було, напмацки зачала шукати коло себе за дітьми. Троє було при

ній, а двоє десь подальше плакало. Ні воза, ані нікого з людей не було. Віднайшла й тих двоє дітей, і так сиділи всі, в купу стулені. Дощ почав їй, вода зливалась у рови. Діти домагалися їди. Вона пригадала собі торбину з хлібом, що поклала була на віз тітки Фрасини та й там на возі й лишилась. Що їй, сиротині, робити? Старші діти ще не так, але менші? Господи! Що дитина знає? їсти та й їсти. Всюди така темнота, що хоч око виколи.

Аж дивиться, щось блиснуло, як би світло в хаті. Коли щораз більше вдивляла, розпізнала, що се справді якась хата і в ній світиться.

— Ну, діти, підемо до тої хати, — сказала до дітей. Найменше взяла на руки, старші йшли при ній. Ї пустились у тому напрямку. Йшли по водах, по камінях та зрубках.

У хаті двері були відчинені, а в печі горів огонь. Якись жовняри сушили перемоклі манти. На полиці стояло кілька перевернених горшків і мисок, на землі валялася подушка та якесь порозтягнене плато. Видно, що газди не мали часу забратися.

Маланка станула на порозі, як укопана.

— Чого ти, молодице? — запитався один жовнір.

— Не маєте хоч кришки хліба, діти голодні, а нема що їм дати їсти.

— Ми самі не маємо що їсти. Газди лиш порожні горшки полишили, — докинув один, гірко всміхаючись.

Вже хотіла відходити. Тоді один взяв якусь торбу, зачав щось шукати й витягнув два кусні сухарів.

— На твоє щасте ще знайшлося, — і дав їй сухарі.

Діти повитягали до хліба руки, але сухар був дуже твердий, не могла його розломити. Розглянулася по хаті, чи не було де води, але нігде не найшла. Менше о те, розмочить де-небудь в воді. Подякувала та й пішла. Недалеко від хати присіла під якесь велике розсохате дерево, пригорнула діти та так пересиділа до днини. Коли розвиднілося, стала розглядатися і мірковати, куди веде дорога до якогось найближчого села. Вертати й бесіди не було, а треба би було йти за тими, від котрих лишилась, але куди? Не було що розгадувати, треба було йти.

Пішла. Ось і якесь село. Але з него люди також повтікали. Усюди було пусто, повідчинювані двері, ворота.

Якась стара жінка сиділа під плотом і хапалася за груди від великого кашлю. Вона розповіла їй, що всі люди з села повтікали й мають бути десь аж за третім селом. Так казала їй одна жінка, що вернулася була, щоби відшукати дитину, що десь їй заплідилася.

Маланка глянула на свої діти, як би рахувала, чи всі єї діти коло неї. Розпитавши ще ліпше бабу, в котрий бік люди втікали, сама туди пішла.

А коли перейшла третє село, на великій толоці стовпилось стільки люда, що іглу не кинув би. Якось допиталася до своїх, але довго ще находилася, заки найшла тітку Фрасину. Тітка сиділа під возом з чоловіком і слугою, як у полі, коли туча нападе. На щастє, найшлося ще трохи дещо до їди, що могла захопити з хати, і дала дітям їсти.

Так там перебідували три дні. Дехто ходив звідуватися що, де й як дієся. Деякі

доходили аж до свого села. Сміливійші казали, що вже мож вертати, що військо в другий бік пішло. Лише трупи всюди по дорозі лежать, та й на однім боці села хати порозбивані, другі погоріли.

Коли вертали, то люди розсохами трупи згортали, бо вже були порозкладалися, та й такий ішов сопух, що мож було удушитися.

У горішнім кінці села, де сиділа Маланка, хати якось устоялись. Коло Маланчиної хати стояло багато якихось возів та довкола крутилось військо. В хаті застала лише розламану постіль та одну лавицю. Прилавка не було, а всюди череп'є перемішувалось з соломою. На городі лежала розбита коновка.

Вона пішла на город і лиш нагнулась, як над нею лише щось затаракотіло, й нічо вже більше не чула.

Люди виділи, що з літака як би вогенне летіло письмо. По чім вчинився великий гук, і все покритося димом.

Багато людей поранило. Убило скільки жовнярів, а Маланку на дрібні кусні розпорошило. Люди ледве позбирали. У трумну не було що класти. Збили скриньку, небільше як на дитину, і поховали без співу, без дзвонів, не було навіть кому гробу запечатати.

II

Сиротище Лукин довго не міг опам'ятатися, що з ним дієся, коли лишив хату, жінку, діти й пішов сумною дорогою сумної своєї долі. Не один був він такий. Гонили людей, як стадо баранів. Спершу до якоїсь одної команди, а звідти знов до другої. Ішли без думки, без волі, мов справді череда.

Лукин ішов як неживий. Все те робив, що другі, — ставав, ходив, їв, спав, але то все як би не він те робив, а хтось другий. Єму дивно було, що люди говорять, сміються жартують.

Так ішов день за днем. Інші жалувались то на їду, то на те, що зле спати, — єму то було все одно, его думки не були при нім, — він їх лишив за собою, біля своєї хати, загороди, жінки, дітей.

Не довго їх тримали на однім місці. Повели десь дальше, щоби учти муштри.

Хоч він був слухняний і робив, що хто не казав би, все-таки не обійшлося без нагани й кари. Зразу виділось єму, що чіпаються без причини, та аж пізнійше се підкмітив, що часом не чув, що до него говориться.

* * *

Та все то ще не було нічим насупроти того, чогось страшного, що мало доперва прийти а перед чим усі дрожали.

Коли те мало наступити, ніхто не знав, та все лиш до того всі ладились.

Коби не те ожиданє, то все якось перебуло би-сь. У гурті все легше перебуваєсь. Спершу Лукин не любив того гурту, але поволі став привикати. Всіх доля однака, одна жура і смуток.

* * *

Одної днини ще зранку ніхто нічо не знав, а в полудне прийшов розказ вибиратись.

Вечером усі вже були на залізниці.

Дощ мерчив, то й найгірше було тим, що сиділи на верху возів, хоч і всередині так глітно було, що не мож було обернутись. Лукин приперся плечима до стінки воза, а думками о рідне гніздо, що десь як би з мраки продиралось.

Кількох товаришів співало коломийки. Чи їм весело було? Чи лиш веселістю біду вбивали — се одно. Вони співали не вмовкаючи. Хтось затягнув про орла й сивого сокола: "Ох! Чи був ти, орле, в моїй стороні", мов вирвалось з грудей Лукина, і він зачав співати. Співав довго, без тямки, уже всі перестали, а він все ще співав і все навертав на орла й питав, чи був у его стороні.

Як довго вже їхав, не знав. Уже давно перестав з часом числитись, часом не знав, що за днина. При війську п'ятницю чи неділя — все одно, там кожен день однаково проживаєсь.

Раз чи два перечергувались день з ніччю, і знова день, і знова ніч, аж нараз стали серед чистого поля. Було те в саме полудне, коли казали з возів виходити. "Чи то вже тут?" кождий себе питався, і мороз ішов поза шкіру, хоч сонце пекло й піт лився з чола.

* * *

Ще не покінчилися роботи коло шанців і окопів, як нараз почувся рев неприятельських гармат. Наші також вогнем відповіли, і почався такий гук, клекіт, замішане, як би вже кінець світа наставав.

Летіли стріли, гриміли гармати й заривалися в землю, викидали грузь, виривало корчі й дерева. Небо затемнилося димом, прошиваним вогненними блисками. Люди падали, як солома. Страшний зойк мішався з гуком гармат і свистом стріл. "Смерть, смерть, видюча смерть!" мерещало в мозку Лукина. Аж нараз думка його як би від усього відірвала, й перед ним станула Маланка. Що з нею дієся? Чи вона знає?.. Не скінчив. Шоеь сильно шарпнуло его за плече, і він, як довгий, упав на землю.

Довго лежав не рухаючись. Чи се справді він уже не жиє? Смерть і его скосила! Кинула кулею, а може, й цілою пригоршнею куль, і він мусив розстатися з житєм, бо ледви чи хто при нім лишився.

По якімсь часі почув, що побіч него лежить якась рука й розпростирає пальці. Що се за рука? Чого розпростирає й затискає пальці? Може, се его рука? Справді, се его рука. Він ще раз розпростер її й затиснув кулак. Піднісся і сперся на лікоть. Чи він жиє? Нічо его не болять, лиш шапки немає на голові й торністру ему зірвало.

Він став якийсь міцніший і глибоко зітхнув. У него увійшла будто би якась надія, якої перед тим не мав.

Бій скінчився. Не скінчилися однак тяжкі дні. Прийшлося зимувати у ровах і снігу. Не раз, коли пускало, по коліна у воді брели, а як був мороз, то коли спали, то примерзали до землі, що маніту не мож було від неї відірвати. А роботи було — хрань господи! То шанці копати, то кльоци з ліса носити, одної хвилі вільної не було.

У тій біді тим лиш ему легше було, що діставав лист з дому, чого довший час не було. Невеселі то були вісті, та все хоч знав, що дома дієся. Маланка доносила не лиш про себе і діти, але і що в селі діє, але це чогось его тепер не обходило, а лиш хотів

знати про саму Маланку. Півжиття був би дав, якби був міг її побачити.

* * *

З весною зачали знов розходитися слухи між військом, що неприятель зачинає знова напирати. Всі гадали, що війна вже небавом скінчиться, а це щось наново починаєся.

Та хоч все було наготовлене, неприятель якраз ударив тоді, коли найменше того надіялись.

Огонь почався ранком і тривав майже без перерви кілька днів. Руйнуючим вогнем знищив ворог передні рови і дротяні засіки.

З ровів не лишилося прямо нічого, все оберталось як би в один великий вертеп. Пекольний рев, зойк, вибух гранатів, метушня натовпа людей і коней, армат і інших воєнних знарядів, — все то крутилося як би в яким пекольнім танці.

Військо потоком клонилося, коні викидали вгору ногами. Лукин бачив, як побіч него якийсь захитався й упав, трафлений смертельною кулею, інший добивав кольбою другого чоловіка.

Нараз все закрилося як би червоною мрякою, світ потемнів, і більше вже нічо він не знав.

* * *

Коли прийшов до себе, лежав на постелі, а коло него заходилися якісь люди. Він виразно бачив якусь жінку у чепці.

"Маланка!" щось крикнуло в его душі, але страшний біль перешиб его думки. Не знав, як довго лежав без пам'яті, але коли приходив до себе, узрів знов тоту жінку в білім чепці. Але тепер він її ліпше пізнавав і знав, що то не була Маланка, а якась інша жінка.

Вона обережно підносила его голову, обвивала білими шматами і так само поралась коло ноги.

З часом, як більше приходив до себе, коли порушав хорою ногою, то, крім болю, дізнавав він ще якогось іншого, прикрого з незвісних причин чувства.

Одного дня дійшов того причини, і страшний біль затиснув его серце: его нога була по коліно відтята.

Серце его тяжко кєрвавилось: що він буде без ноги робити, як буде жити, як на хліб заробляти?

Ухопився за обв'язану шматами голову, здер їх і кинув до землі.

Кров цюрком полилася, але єму все було одно. Най буде по нім, нащо єму калікою жити!

І знов не знав, що з ним потому сталося, а коли опам'ятався, то виділось єму, що попав у якусь темну пропасть, з якої не міг і не хотів вийти.

Але то ще не кінець був в его нещастю. Не міг привикнути до думки, що він без ноги, а то ще щось іншого викрилося, що ще більше зранило его серце.

Раз санітетка лишила при нім коробку з блискучою, як зеркало, покривкою. Він глянув в блискучу покривку й замертвів. Одно око було менше, губа розтята, а ціле

лице викривлене.

То ще для него страшніше було від втрати ноги.

Він узрів себе молодим, моторним парубком, як усі дівчата в селі за ним пропадали, як своєю красою чарував Маланку. А тепер, коли вона его узрить, чи не жахнеться, не опротивить его собі? Такий безобразний, та ще й без ноги, чи не ліпше було, щоби був загинув, щоби куля була прошила его серце, й всьому був би кінець?

Та хоч як бажав собі смерті, та все-таки хотілось жити. Що з краси, як нема життя?.. Який він не був би, та все-таки живе. Лиш що скаже вона, Маланка?! Може, і люди жахатись будуть, та про них ему байдуже, лиш вона, вона, Маланка!

* * *

За якийсь час з того шпиталю перевезли его до другого. Приправили ногу й дали карту, звільнюючу з військової служби.

Був вільний, міг вертати додому, та чому ж его серце не радується, хоч і рвалось до свого гнізда, і рад був би там влетіти.

Коли настав услівний час і залізнична пара несла его додому, серце его дивно тремтіло. Боже! Чи надіявся він того, чи гадав, що буде вертати, що взагалі буде жити?

Та коли зближався до свого села, то стали знов щораз більше сумні думки насуватися. Як він стане перед Маланкою, що вона скаже, та чи буде міг так, як давно, коло газдівства ходити?

* * *

Ось і его село, его хата.

Перший раз у життю не йшов весело й охоче до своєї хати. І чим більше зближався, огортав его якийсь страх, і тяжко билось у грудях серце.

Коли зближався до своєї стріхи, серце ще дужче стало товчися.

Нараз як би обухом ударило его в голову. Вікна були повибивані, двері підперті й замкнені на колодку, стріха була обірвана, плоти розірвані, колешня заломлена.

Він підійшов під вікна хати. Хата була зовсім пуста — ні живої душі. Як підкошене биле, сів на призьбу й гірко заплакав. Що сталося? Де жінка, діти?

Сам не знав, як довго так сидів, лиш чув, що серце щораз міцніше корчилось з болем.

— То ви, Лукине? — заговорив хтось до него.

Лукин подивився блудними очима.

— Не пізнаєте?

— Іваниха, — сказав він як би до себе.

— Ваша сусідка. Господи, що з вами сталося? Дивлюся й дивлю, Лукин не Лукин...

— Де жінка, діти? — видобув він з себе на силу.

— То ви не знаєте?

— Де жінка, діти? — скричав, мов божевільний.

— То ви не знаєте? Маланка загинула.

— Маланка! Де, коли, як?

— У нас був великий бій. Вона була утікла з дітьми, але від смерті ніхто не втече,

вона всюди знайде чоловіка. Знайшла й її, таки перед хатою, ось тут, де стою. Упала на неї куля з летючого човна і розтріскала на місці. Діти надала громада тітці Фрасині, бо що тут самі робили би.

Лукин лише промовив одні слово: "Господи!" і знов заплакав, як мала дитина.

Хтось ще більше мусив его видіти і пізнати, бо коли він все ще сидів на призьбі, як остовпілий, прийшла з дітьми тітка Фрасина.

Тітка аж у долоні сплеснула, як его побачила. Діти спершу не пізнали его, а найменше зовсім не знало, що то тато прийшов.

Тітка Фрасина хотіла з часом віддати ему діти, але виділа, що нема кому.

Лукин ходив як би напівмертвий.

* * *

— Що я вже не роблю, що не прибагаю, щоби хоч троха спам'ятався, — говорила коло церкви газдиням тітка Фрасина.

— Він за нею так банує і так побивався, що господи!

— Щоб ему легше стало на серці, та й так не банував, кажу ему, що вона будто би про него й гадки не мала, що з москалями завдавалась. А він вам, газдиньки, як не зойкне, як не заголосить, аж сум дебрами пішов.

* * *

Лукин, як се почув, мов з коня повалився. У грудях его тиснуло, а серце з болю скаменіло.

Каліка, каліка, безобразний, без ноги! А ще більше з прошиблим, закервленим серцем...

[\[1\]](#) Звільнений від військової служби за необхідність провадити господарство.